BENGT GOTTFRIED FORSELIUS JA TÄHED

Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks*

AIVAR PÕLDVEE

Hoolega riisume rehaga sambla ära,
kaabime ettevaatlikult prügi ja rooste maha,
seame ajaloo-uurija teravad klaasid silmi ette
ja katsugem poolkustunud kirjamärkisid tunnistada.

Villem Reiman (1895: 8)

Teleskoop ja mikroskoop avasid XVII sajandil inimsilmale makro- ja mikromaailma seninägematud avarused.[1] Optika põhiseadusi tunti juba hellenismiajastul, aga selgelt sõnastas need Isaac Newton, kes teatavasti ehitas ka esimese peegelteleskoobi (1668). Teleskoopi esitleti kolm aastat hiljem teadusseltsis The Royal Society, mille liikmeskonda kuulusid teiste seas Urban Hiärne ja Georg Stiernhielm, Rootsi õpetlased, kes on jätnud mainimisväärse panuse ka keeleteadusesse. Tartus tegutsenud Stiernhielm oli sealjuures üks soome, eesti ja ungari keelesuguluse avastajaid, aga ta uuris oma koduobservatooriumis ka taevatähti, ja anekdoot räägib, kuidas ta mikroskoobi abil demonstreeris ülikooli teoloogiaprofessorile Andreas Virginiusele kratti (*spiritus familiaris*). Tartus käisid jutud, et Stiernhielm teeb karjääri üleloomulike jõudude abil, ja nende kummutamiseks seadis ta siis mikroskoobi alla – täi... (Columbus 1935: 13). Optikast ja keeleteadusest innustus ka Benjamin Franklin, kes leiutas bifokaalsed prillid ja inglise keele jaoks foneetilise alfabeedi, millest oli kõrvaldatud võõrtähed *c*, *j*, *q*, *w*, *x*, *y* ning kuhu oli lisatud kuus uut (sh *ŋ* ja ümberkeeratud *h*). Tema uus kirjaviis (1768) nägi ette pikkade vokaalide kirjutamist kahe tähega (vt Franklin 1987: 626–632). Franklini juhtum näitab ühtlasi, kuidas teaduse ja leiutamise ajalugu on unustamise ja taasavastamise ajalugu, kus uus ja vana tähendavad sageli vastupidist. See paradoks on olulisel määral seotud kirja ning institutsionaalse kirjasõna konservatiivse iseloomuga, mistõttu vaimuvalgus ei levi sirgjooneliselt ning selle nähtuse kirjeldamiseks tuleb optika seaduste asemel appi võtta retoorikast ja keeleteadusest pärit termin *paradigma*. Siinne artikkel täiendab ülevaadet eesti „tähesõja" taustast ja retoorikast (Põldvee 2009a), kuid sedapuhku on observatsioonid teostatud pikksilma asemel luubiga.

* Autor tänab Kai Tafenaud ja Kristiina Rossi heade nõuannete eest. Kristjan Jaagu stipendium tegi võimalikuks uurimistöö Greifswaldis ja Uppsalas.

[1] Sissejuhatuseks varauusaja optiliste instrumentide ajalukku ja historiograafiasse vt L'Estrange Turner 1980. Heliotsentrilise maailmasüsteemi retseptsiooni Baltimail on uurinud Arvo Tering (2006).

1. Probleem ja uurimisseis

Küsimusel on kaks otsa, millest esimene puudutab lugemaõpetamise meetodit, teine aga ortograafiat. Bengt Gottfried Forseliust (u 1660–1688) peetakse õigustatult eesti kirjaviisi uuendajaks, tema töö tulemust nimetatakse tänaseni vanaks kirjaviisiks. Forseliuse aabitsas said kokku õpetamismeetod ja ortograafia, mida iseloomustab sihtrühma – harimata eesti talulapsi – arvestav lihtsuse ja häälduspärasuse põhimõte. Täpselt nii mõistsid seda uuendust tema nooremad kaasaegsed. Christian Hoppius (1715) mainib, et Forselius on m i t u k i r j a t ä h t e[2] eestikeelsest aabitsast välja jätnud ning o r t o g r a a f i a s p a l j u m u u t n u d", selleks et talurahvas võiks kergemini lugema õppida. Sedasama õpetamise ja ortograafia suhet rõhutab Eberhard Gutsleff (1732: A30a–A31a): „Aidates väsimatu usinusega eesti koole paremale järjele seada, muretses see tubli mees iseäranis ka selle eest, kuidas luua k õ i g e l i h t s a m t a l u p o e g a d e h ä ä l d u s t j ä r g i v k i r j a v i i s.... Ta märkas kõigepealt, et täpse (*accuraten*) kirjaviisi korral võib selles mõned saksa tähed [*c*, *f*, *ff*, *q*, *β*, *v*, *x*, *y*, *z*] kõrvale heita.... ja lugemine on märgatavalt lihtsamaks tehtud ja ühtlasi nii kindlale põhjale seatud, et üheski silbis ei ole ühtegi tähte üle ega puudu." Gutsleff ütleb selge sõnaga, et Johann Hornungi „Grammatica Esthonica" (1693) tugines Forseliuse põhimõtetele (*Forselii principiis*).

Kui keeleteaduses on vaidlus XVII sajandi lõpu kirjaviisiuuendajate üle vaibunud[3] ning Forseliuse panus võimalust mööda kirjeldatud (Kask 1958: 10–13; 1970: I, 65–71; Alvre 1983; Kingisepp 2000), siis pedagoogika- ja aabitsauurijate poolel valitseb raskesti kirjeldatav segadus. Debati algatas Keele ja Kirjanduse veergudel Edgar Oissar (1969), kelle järel võtsid sõna Hans Treumann (1970), Villem Alttoa (1971), Lembit Andresen (1983), Endel Annus (1989; vt ka ER 2000), Liivi Aarma (1993b; 1996b) jt. Oissar kirjeldas Forseliuse aabitsat kui katset parandada veerimismeetodit.[4] Andresen pööras selle järelduse pahupidi, nähes tema enda sõnul juba esimesel pilgul, et kirjeldatud aabitsast ei õpetatud häälikumeetodil, mistõttu see polegi Forseliuse aabits, vaid mingi vana või Riia aabitsa uustrükk, milles p u u d u b m e t o o d i l i n e j ä r j e k i n d l u s (Andresen 1983: 500 [= 2004; 2009]). Järeldus, et Forselius kui oma ajajärgu harituim koolimees nii s a a m a t u l t aabitsat poleks koostanud, esineb ka Andreseni aabitsamonograafias (1993: 20–36) ja püsib häirimatult tänaseni. Andreseni seisukohad kummutas Annus (1989: 558–559) ja sama kordas Aarma (1993b: 34–41), lisades, et Forseliuse aabitsad tõusevad omaaegsel taustal esile kui eriliselt progressiivsed väljaanded. Iseenda väitest hoolimata ei meeldinud Aarmale siiski Forseliuse põhjaeesti aabitsa uuenduslik ülesehitus – esilehel pole tavapärast tähestikku – ning selle „vea" ja Riia trükkali „praagi" parandamiseks tuli võtta kätte käärid. Nõn-

[2] Siin ja edaspidi artikli autori sõrendus, kui ei ole märgitud teisiti.

[3] Eesti kirjakeele kujunemisloo historiograafiat mõjutas tugevasti Eduard Ahrens, kes halvustas Stahli, ülistas Hornungit kui meie eesti kirikukeele loojat ning Forseliuse kohta ütles, et keele heaks ei teinud ta midagi, mitte kõige vähematki (Ahrens 1845: 43–46). Hornungi aujärg püsis ometi nii hiilgav, et Herbert Salu (1949) pidi asja veel kord ette võtma, et näidata, kuidas Ahrens püstitas monumendi tundmatule.

[4] E. Oissari põhjalikus käsikirjas „Eesti aabitsa arengulugu" (1971) avaldatud õpetamismeetodite tutvustus võimaldanuks ka järeldust, et Forseliuse aabits esindas häälikumeetodit.

da sündis vigane faksiimileväljaanne (B. G. Forseliuse aabitsad 2000).[5] Õppeviisi kohta märgib Aarma (2009: 14) õigesti, et tegemist oli häälikukeskse meetodiga, kuid kordab ometi Andreseni järel: „Paraku selline eesrindlik õppeviis ei leidnud kõlapinda." Viimane väide ei pea siiski paika, sest Forseliuse aabitsat kasutati ja trükiti ka XVIII sajandil.

Selle kaose juures võib mõista, miks keele- ja kirjandusteadlased kasutavad eufemisme, nagu *Forseliusele omistatud aabitsad*, *arvatavad uustrükid* jne. Vastamata on ka küsimus, mis vägi sundis Eestimaa pastoreid otsima 1688. aastal ortograafiaküsimuses kompromissi ning miks heideti lõunaeesti keelealal 1690. aastal kõrvale alles äsja ilmunud Wastse Testamendi (1686) kirjaviis. Inspireerituna Geoffrey Padley seisukohast, et grammatiline traditsioon peegeldab paratamatult kultuuritraditsiooni, jõudis Marju Lepajõe järeldusele, et ilma grammatikakirjanduse ja keeleõpetuse ajaloota ei saa olla geneetiliselt põhjendatud keeleteaduse ajalugu (1998: 285, 298). Siin näib peituvat ka selgitus, kuidas on võimalik, et isegi akadeemilistes sfäärides ringlevad eesti ortograafiareformi vallandanud aabitsa kohta seisukohad, mis jäävad teadusest niisama kaugele kui tähtkujude järgi ennustamine astronoomiast.

Teerajajad. Teedrajava Forseliuse-uurimuse avaldas Villem Reiman, käsitledes muuhulgas üksikasjalikult Forseliuse keelereformi (Eestimaa konsistooriumi 1687. aasta 12. jaanuari protokolli ja vahelmise kirjaviisi kava põhjal). Reiman mainis Gutslaffi ja Gösekeni samasuunalisi ettepanekuid ning sedagi, et Forselius andis tähtedele uued nimed *le*, *me*, *ne*. Artikkel lõpeb rõhutusega, et mitte Hornung, vaid Forselius on mees, „keda tulev sugu E e s t i k i r j a k e e l e [sõrendus V. R.] rajajaks.... nimetagu" (Reiman 1895: 17–23, 39, 52). Samal aastal tegi Martin Lipp Forseliuse teemal esimese kokkuvõtte, kasutades Reimani, Fredrik Westlingi (1892) jt töid. Forseliuse õpetamismeetodi kohta järeldas Lipp: „Siin see võti ongi tähtsa saladuse juure: viimastest nimedest [*le*, *me*, *ne*] oli kergem tähtede häälte juure saada.... tema õpetusviis ei olnud täht-veerimine, vaid hääletamine (*Lautirmethode*). See on ainus loomulik lugemise õpetamise viis.... Tähe nimed le, me j.n.e. pole nüüdki veel Eestis koguniste kadunud.[6] Eesti emad nimelt tarvitavad neid mitmel pool" (Lipp 1895: 234).

1928. aastal leidis Jānis Zēvers Lundi ülikooli raamatukogust kaks anonüümset eestikeelset aabitsat (tallinnakeelne 1694. ja tartukeelne 1698. aastast). Aabitsaid uuris Albert (Andrus) Saareste, jõudes järeldusele, et neis esinevad kõik need keelelised, ortograafilised ja teatavad stiililisedki uuendused, mida me tunneme Forseliuse uuendustena, ning oletas, et tallinnakeelse aabitsa kohandas tartukeelseks Adrian Virginius.[7] Saareste avaldas ka Ees-

[5] Koostaja näpunäidetel (vt Aarma 2000) on pagineerimata faksiimiles osa tallinnakeelse aabitsa lehekülgi, sh dateeringuga leheküljed, tartukeelse omadega ära vahetatud. Aabitsate ülesehituse probleemi lahendas H. Treumann (1970: 542), aga seda pole tahetud tunnistada. Eksitada on end lasknud ka E. Annus, kes L. Aarma järgi väidab, et 1694. aasta aabitsa esilehekülg on ekslikult trükitud lk-le 20 ja et koondköite ette on ekslikult köidetud 1698. aasta aabitsa kukepildiga viimane leht (ER 2000: nr 69). Siinkirjutaja tutvus originaalidega 1. XI 1993 Tallinnas (vt Põldvee 2006a: 12–16).

[6] Sellise õppeviisi säilimist kinnitas G. Wieselgrenile, kes samuti nägi neis tähenimedes häälikumeetodit (*Lautmethode*), Paul Ariste (Wieselgren 1943: 78, viide 39).

[7] Tartukeelne aabits erineb tallinnakeelsest sisu, ülesehituse ja ortograafia poolest üsna vähe. Kasutusel on *z*-täht (*zirp*), näitesõnade ja harjutuste valik ei ole päris sama ning

timaa konsistooriumi protokolli (12. I 1687) ning mõlema aabitsa teksti (Saareste 1929a; 1929b: 62–65; Saareste, Cederberg 1925–1931: 238–246). Olulisemad Forseliusega seotud dokumendid ühes rohkelt uudseid seisukohti sisaldava uurimusliku saatesõnaga publitseeris Greta Wieselgren (1943). Osa neist allikatest andis uuesti välja Lembit Andresen (1991).[8] Suur abi on olnud retrospektiivsest rahvusbibliograafiast (ER 2000) ning eraldi vajavad esiletõstmist Eesti Ajalooarhiivi allikapublikatsioon (PK 2003) ning Eesti Keele Instituudi jt avaldatud faksiimiletrükid, mis teevad kättesaadavaks keelevaidluste ja piiblitõlke ajaloo materjalid. See on kõige napim ülevaade töödest, millele tuginedes söandab siinne uurimus pöörata tähtede poole ajaloolase pilgu.

2. Rekonstruktsioon

Tuntud materjal. Forseliuse kirjaviisi uurimine on küllaltki keerukas ülesanne. Me ei saa rääkida t e m a grammatikast nii nagu näiteks Stahli puhul. Rekonstrueerimisel tuleb läbi ajada mõttekaaslaste toetusavaldustega ning vastaspoole kriitikaga,[9] mis mõlemad on katkendlikud ja tendentslikud, ning aabitsa järeltrükkidega, mis pärinevad ajast, kui Forseliust enam polnud, aga Hornungi grammatika (1693) oli juba ilmunud. Väidetavalt Forseliuse enda sõnul olevat ta aabitsa algul ilma muutmata, vanas kirjaviisis trükkida lasknud ning 1688. aasta alguseks oli see ilmunud „juba kaks-kolm korda muudetult.... üha järgmiste uuendustega (*immer andere neuerungen*)".[10] Et Hornungi grammatika on varaseim säilinud raamat, milles esineb uuendatud kirjaviis tallinna keele variandis, on raske öelda, kui täpselt see järgib Forseliuse ettepanekuid, nii nagu aabitsa (1694) puhul pole teada, kui palju leidub seal algupärast substraati või mil määral Hornung või keegi teine on seda redigeerinud. Mitmele kihistusele viitab selgesti mõni silmanähtav erisus. Esiteks sõnaalguline *h*: ükski aabitsa näitesõna, mille abil harjutati lugemist, sh *unt* ja *ärg*, ei alga *h*-tähega. Hornungi grammatikas on aga *hunt* ja *härg*, ning samasugune on aabitsa lugemisosa redaktsioon (*härg*, *hobbone*, *haud*, *heng*, *hool*, *himmustama*, *hennesest*, *heksitus*). Teiseks erinevad eitusvormid: kui aabitsas esineb üksnes *ep*-eitus, siis grammatika eelistab *ei*-d. Kolmandaks leidub 1694. aasta aabitsas vaid *ſ* (pikk *s*), Hornung jt jäid aga saksa reegli juurde ja kasutasid lühikest *s*-i üksnes sõna lõpus (nt *ſeitſmes*, *kakskümnes*).[11]

Senine ortograafiauuenduse käsitlus põhineb peamiselt Eestimaa konsistooriumi õigekirjaotsusel (12. I 1687), millega lükati tagasi Forseliuse ettepanekud (protokolli vt: PK 2003: 88–101), mis „tuginesid tema aabitsal, mille

versaalidega alfabeet on aabitsa alguses, mitte lõpus. Selle artikli näited lähtuvad tallinnakeelsest versioonist.

[8] Et see raamat on G. Wieselgreni publikatsioonist lihtsamini kättesaadav ning sisaldab ka Forseliuse kirjade fotokoopiad ja tõlget, esinevad artiklis topeltviited.

[9] Kaks tähtsamat Forseliuse oponenti Eestimaa konsistooriumis olid Johann Engelhard Bender (ministeeriumi seenior, Virumaa ja Alutaguse praost ning Väike-Maarja pastor) ja ta naisevend Anton Heidrich (Lääne-Harjumaa praost ja Keila pastor).

[10] Eestimaa konsistoorium reduktsioonikomissaridele 1. II 1688 (PK 2003: 168–169; osaliselt vahendanud Wieselgren 1943: 81–83).

[11] Hilisemates Forseliuse aabitsate väljaannetes on sõnalõpu *s*-i ortograafia kõikuv. Siinse artikli näited kahte erinevat *s*-i ei kajasta. *s*-i ortograafia kohta vt Thor Helle 1732: 2.

järgi ta soovitab seada mitte üksnes talunoorte, vaid ka sakslaste ja välismaalaste jaoks trükkimineva Piibli ja kõik raamatud". Põhjenduseks toodi, et kui juba saksa Piibli järgi tõlgitakse, tuleb jääda ka harjumuspärase kirjaviisi ja samade tähtede juurde.[12] Uuendused olid järgmised: (1) nimetada tähed teistmoodi; (2) visata vanast tähestikust välja *c*, *f*, *q*, *v*, *x*, *y*, *z*[13] ja kõik suurtähed; (3) lisada mõni uus (*ezliche andere neu*) täht ja (4) hakata „sõnu talupoegade harimata ja jämeda sisseharjunud rikutud häälduse järgi moonutatult kirjutama? Nagu *Prophet*'i asemel *Rowet*, *Christus*'e asemel *Kristus* jne, viimaks peaks siis *Matthaeus*'e *Matz*'iks nimetama." (5) Põhimureks oli aga Liepa piiblikonverentsil redigeeritud Matteuse evangeeliumi käsikiri, kus kirjutati *Kool*, mitte *Kohl*, *Maal*, mitte *Mahl*, *Siil*, mitte *Sihl*, *toht*, mitte *tocht*, *taht*, mitte *tahhat* (siin on *h* kord *ch*, kord *hh*), *Määl*, mitte *Mehl* ['mäel'], *söön*, mitte *söhn* jne. Protokollis väljendati kartust: „Kas ei või siit hoopis välismaalastele (*ausländer*) lugemisel suuri vigu ja takistusi tekkida? Et tema vana harjumus saksa keele lugemisel käib uuendusele risti vastu, õpib ta seetõttu eesti keelt topeltvaevaga seda raskemini ja peab kõigepealt uuesti eesti koolipoisiks (*ein ehstnischer a. b. c. schüler*) hakkama."

Kadunud aabitsa eessõna (1685). Kõige varasemad teated Forseliuse ortograafiauuendusest pärinevad 1685. aasta septembrist. Anton Heidrich kirjutas Johann Engelhard Benderile, et trükkal Christoph Brendeken „peab härra üliõpilase Forseliuse abc-raamatu poognad enne täielikku äratrükkimist ette näitama....", ja palus kolleegil linnas viibimise ajal asi kiiresti läbi vaadata. Juhul kui Bender peaks varem ära sõitma, jätku ta aabitsa revisjon Toomkiriku pastorile Justus Blankenhagenile, et Forseliust mitte kinni pidada. Heidrichi sõnul tahab konsistoorium lugemisel harjumuspärase kirjaviisi (*gewöhnliche Schreib-Ahrt im lesen*) uuendamata jätta, kuni talurahva koolikorraldus ülevaltpoolt ühtlustatakse (Põldvee 1989: 609).[14] Ortograafia, mida üks ja teine uuendaja (*neotericus*) välja pakkus, tähendas Benderi sõnul tähestiku tarbetut lühendamist ja vähendamist ning pikendava *h* asemel vokaali kahekordistamist.[15] Millises redaktsioonis ja kus – Tallinnas või Riias – aabits trükiti, ei ole teada. Aga trükkimata see ei jäänud, nagu selgub Heidrichi iroonilisest märkusest: „1685. aasta abc-raamatu veider eessõna tõendab küllalt, missugune eesti keelemeister ta [Forselius] on."[16] Et uuendus oli värske ja koolmeistrite ettevalmistamine Tartus pooleli, võiks arvata, et eessõnas selgitati sakslastele uue kirjaviisi häältdust, õigekirja (viit reeglit, vt tagapool) ning õpetamismeetodit. Säilinud aabitsates eessõna puudub.

---

[12] Sellega viidati kuninga 1686. aasta 9. detsembri resolutsioonile, et põhjaeestikeelne piiblitõlge peab tuginema Lutheri saksakeelsele versioonile (PK 2003: 83). Kirjaviisi kohta ei ütle resolutsioon midagi.

[13] Protokoll ei maini tähti *b*, *d* ja *g* ega (lühikest) *s*-i, mis puuduvad säilinud Forseliuse aabitsate tähestikust.

[14] A. Heidrich J. E. Benderile 5. IX 1685 (EAA, f 1187, n 2, s 369, l 337–337p).

[15] J. E. Bender J. H. Gerthile 18. I 1686 (PK 2003: 47–48). Et piiskop Gerth ei tundnud lähemalt ülemereprovintside olusid, selgitas Bender talle, et Saaremaa, Pärnu, Põltsamaa ja Laiuse murde ning eesti keele suure sarnasuse tõttu kasutatakse nimetatud aladel tallinnakeelseid raamatuid.

[16] *Wi denn auch di selzame vorrede seines abc buches* de anno 85 *gnug zeiget, was er für 1 eestnischer sprachmeister*. A. Heidrichi märkmed, 25. II 1688 (PK 2003: 182; vt ka Põldvee 1992: 441). Arvatavasti sama teate põhjal dateeris Forseliuse aabitsa V. Reiman (1895: 18), oletades, et see ilmus Riias.

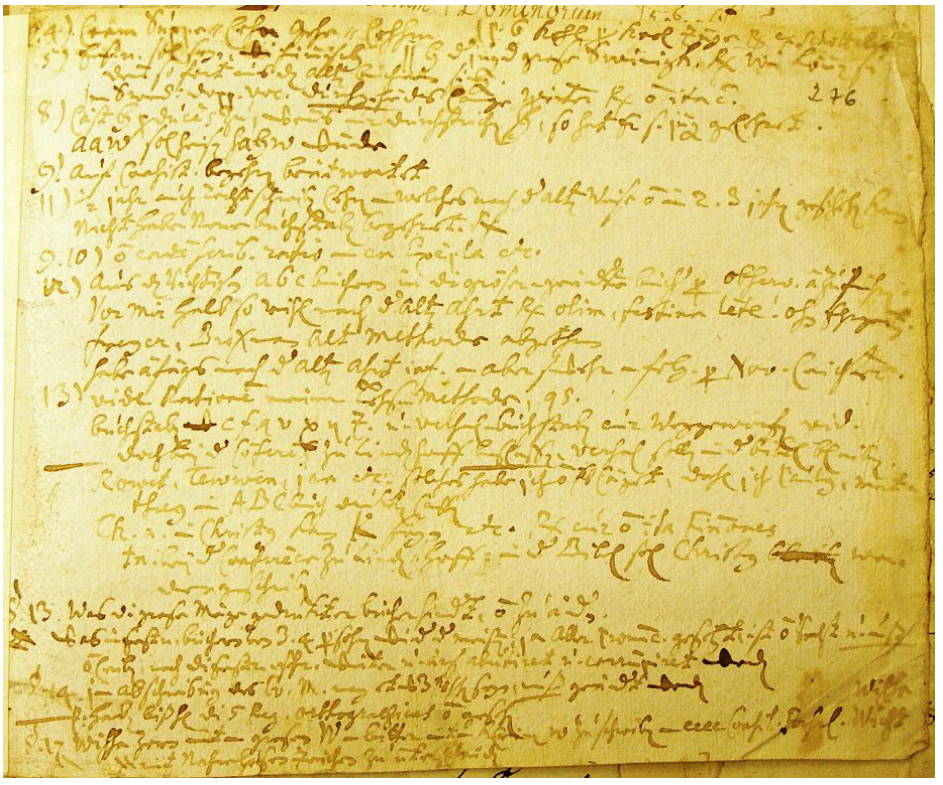

Näidis 1. A. Heidrichi märkmed B. G. Forseliuse traktaadi kohta, jaanuar 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 730, l 276).

Kadunud traktaat. Esimest korda arutati Forseliuse ettepanekuid piiblikonverentsil Liepas (27. VIII – 25. XI 1686). Teise dokumendi, mõne poogna[17] uue kirjaviisi kohta, andis Forselius Eestimaa konsistooriumile isiklikult üle 26. augustil 1687 (PK 2003: 132). Kumbki dokument pole säilinud, kuid alles on Heidrichi kommentaarid musjöö Forseliuse *Aufsatz*'i[18] ehk traktaadi kohta (vt näidist 1). Dokumendi leidis Uku Masing, kes küll neid tutvustades oli sunnitud mainima, et kõigi märkmete sisu pole lühiduse tõttu taibatav (Masing 1970: 739–741). Tänaseks on õnnestunud Heidrichi märkmed, mida leidub traktaadi 17 punkti kohta (kokku on mainitud 26 punkti või paragrahvi), suu-

[17] Paberipoogen volditi tavaliselt kaheks, mis teeb neli kirjalehekülge; allikais (Wieselgren 1943: 83; EAA, f 1187, n 2, s 4949, l 66 p) leidub viide Forseliuse ettepaneku 10. lehekülje 11. reale (p[agina]. 10. lin[ea]: 11). Stiilinäitena vt ortograafiaküsimuste selgitust Forseliuse kirjas Eestimaa piiskop J. H. Gerthile 28. VI 1687 (fotokoopia: Andresen 1991: 48).

[18] Väljendit *mons*[*ieur*] *Forselii Aufsatz* kasutab A. Heidrich kirjas konsistooriumile (5. XII 1687, vt PK 2003: 152). Repliigis avaldub õpetatud teoloogi üleolek ilmalikust juuraüliõpilasest ehk *politicus*'est. *Monsieur* oli selli tiitel, meistritele öeldi *Herr*. Oponentide arvates oli *studiosus* Bengt Forselius küll tubli koolmeister, kuid erilise õpetatuse tõendeid või tundemärke (testimonia *oder* specimina singularis eruditionis) polevat tema juures märgata. Eestimaa konsistoorium reduktsioonikomissaridele 1. II 1688 (PK 2003: 168).

relt osalt avada.[19] Märkmed on tehtud arvatavasti 1688. aasta jaanuaris ja neile tugineb Eestimaa konsistooriumi seletuskiri, mis esitati koos kahe Forseliuse kirjatöö koopiaga (lisad E ja F) Eestimaa reduktsioonikomissaridele (1. II 1688, vt PK 2003: 161–171). Lisas E oli Liepas tutvustatud uue ortograafia ettepanek (*vorschlag zur neuen ortographi*) ning lisas F traktaat ehk vana kirjaviisi lõpetamise põhjendus (*behauptung seiner enderung der alten schreib-art*). Reduktsioonikomissarid Carl Bonde ja Hans Heinrich von Tiesenhausen olid sel hetkel Toompeal kõrgeimad riigivõimuesindajad. Nende õlule veeretas kuningas Eestimaa piiskopi Johann Heinrich Gerthi esildise peale kirjaviisitülis vahekohtunikurolli: „tähesõda" jätkus nüüd poliitiliste vahenditega.

Puuduv lüli. Bengt Gottfried Forseliuse keeletausta määras kodu rootsikeelses Harju-Madise pastoraadis, kus tema isa, kunagine Tallinna toomkooli rektor Johannes Forselius (vt Põldvee 2009b) tegi kogudusetööd kolmes kohalikus (eesti, rootsi ja saksa) keeles. Bengti haridus ja keelteoskus täienes (oletatavasti) Tallinna gümnaasiumis ning õigusteaduse stuudiumiga Wittenbergis. Wittenbergi ülikool kujutas endast tõsiluterluse kantsi, aga õigusteaduskond oli seal silmapaistvalt edumeelne. Ülikool oli kõrgelt hinnatud vanade ja uute keelte õpetamise poolest ning üks esimesi Saksamaal, kus käsitleti Descartes'i filosoofiat (vt Tering 1981; 1996; 2008: 225–227). Forselius immatrikuleeriti (25. VII 1679) koos Gebhard Salemaniga, kes õppis usuteadust nii nagu ka pool aastat varem Wittenbergi saabunud Forseliuse õepoeg Johann Hornung.[20] Varasemast on tuntud Forseliuse oponentide väide, et „oma uue lugemis- ja kirjaviisi on ta [Forselius] saanud ühelt oma kunagiselt [kodu]õpetajalt (*Praeceptor*), kes ometi hästi teadis, et seesinane on Saksamaal ammu kõrvale heidetud, ja isegi mõned tema [Forseliuse] õpilased peavad seda vastikuks" (Wieselgren 1943: 83). Koduõpetaja isik pole teada, aga mainitud õppeviisi on selge põhjenduseta seostatud Jan Amos Komenskýga.[21] Oluline on siiski järeldus, et Forselius kasutas koolmeistrina meetodit, mille abil ta ise lugema õppis.

Gabriel Herlin. Praktiliste keeleprobleemide juurde jõudis Forselius 1683/1684. aasta talvel Ristil oma õemehe Gabriel Herlini avatud koolis eesti ja rootsi talupoisse lugema õpetades (Wieselgren 1943: 68–69) ning seejärel Tartus koolmeistreid ette valmistades (1684–1686). Kui uskuda Herlini sõnu, siis olevat uued tähenimed leiutanud (*inventiret*) tema ise ja naisevend Forselius üheskoos (Põldvee 1989: 606).[22] Kui Herlin sai 1671. aastal Risti diakoniks, lubas Harju-Madise ja Risti pastor Johannes Forselius talle pärandada ametikoha ning andis naiseks oma tütre Anna Elisabethi. 1684. aastal oli

[19] Dokumendi on dešifreerinud Kai Tafenau. Materjal väärib tervikuna publitseerimist ja kommenteerimist.

[20] G. Saleman oli Oleviste pastori, Tallinna superintendendi poeg. Ta noorem vend Joachim Saleman esines 1685. aastal Wittenbergis dissertatsiooniga „Dubitatio Cartesiana", milles ilmneb kartesiaanliku kirjanduse põhjalik tundmine (Tering 1996: 63–67). B. G. Forseliuse ja J. Hornungi suguluse tuvastas L. Aarma (1993a).

[21] Nt A. Tering (1981: 681) L. Andreseni mõjul ning Andresen (1991: 10, 113) omakorda Teringule viidates.

[22] Vt ka A. Heidrich J. H. Gerthile 21. II 1690 (PK 2003: 267).

Herlin juba abielus Heinrich Gösekeni lese Margaretha Judith Bergiga.[23] Hõlpsasti saaks oletada, et Herlin oligi see *Praeceptor*. Samal ajal ei tohi unustada, et Kalmarist pärit ja Uppsala ülikoolis (immatrikuleeritud 22. VII 1669) õppinud G. Herlini isik ei klapi kõige paremini teatega Forseliuse õppeviisi Saksamaa päritolust. Sakslasest koduõpetaja kasuks räägib ka Bengti hariduskäik: saksa keelt valdas ta suurepäraselt juba enne ülikooli (vt Forselius 1678; 2002).

3. A[Ä]EHIK

Elementa. Forseliuse aabitsa autorsuse küsimuse kergitas mõneti ebaõnnestunult Hans Treumann (1970: 529–531; vrd Alttoa 1971: 599–600). Tema märkus väärib ometigi tsiteerimist: „*A propos*, sõna aabits olevat tuletatud tähestiku esitähtedest (*abc*) ja ladinakeelne *elementa* ('algained', 'kirjatähed') alfabeedi teise osa esitähtedest (el-em-en).[24] Jah-ah! Aga kuidas on siis sõna *aabits* B. G. Forseliusele omistatud väljaannete põhjal (*aehik*)?" (Treumann 1970: 531). Pool vastust Treumanni küsimusele leidub Gösekeni (1660: 1–2) selgituses, et eesti häälduses „*b* ja *d* ei seisa ühegi sõna alguses, vaid nende asemel [on] *p* ja *t* .... *c* ja *g* ei alusta ega lõpeta mitte üht sõna, vaid nende asemel valitseb *k*".[25] Teise poole vastusest peaks andma trükkal Johann Georg Wilcken: miks tal puudus suures fraktuuris Ä trükitüüp.

Ladina tähestikus on peidus iidne traditsioon, mis ulatub semiidi alfabeedi (*āleph-bēth* jne) kaudu egiptuse hieroglüüfideni. Tähtede puhul eristati juba antiikajal kolme aspekti: kuju (*figura*), nime (*nomen*) ja väge ehk häälduist (*potestas*). Suetonius jutustab, et keiser Claudius kehtestas seaduslikus korras kolm enda leiutatud tähte (Ↄ, Ⅎ, Ⅰ), et teha tähestik häälduspärasemaks (Suetonius 2009: 263; Jensen 1969: 514–515). Pärast keisri surma kadusid uued tähed käibelt, kuid hiilgava läbikukkumise õppetund püsis meeles sajandeid ning sellest kirjutab ka 1660. aastast pärinev nn Port-Royali grammatika (vt Lancelot, Arnould 1810: ptk V). Kooliõpikuna kasutatud klassikaline Donatuse „Ars grammatica" järgis loogilist ülesehitust: hääl (*vox*), täht (*littera*), silp (*syllaba*), sõna (*dicto*), lause (*oratio*), kuid XVII sajandi keeleteadus ei jõudnud veel tähe ja hääliku (vrd grafeemi ja foneemi) range eristamiseni (vt Vihonen 1978: 18–19; McLelland 2006).

„Eesti tähestiku" kujundamine. Forseliuse keeleuuendusest rääkides tavatsetakse kõigepealt mainida, et ta heitis eesti tähestikust (Kask 1970: I, 66 jt) kõrvale võõrtähed *c*, *f*, *q*, *v*, *x*, *y*, *z*. Neid tähti mainiti Eestimaa konsistooriumi protokollis (12. I 1687; vt eespool) seoses Forseliuse aabitsaga, mil-

[23] Vt Põldvee 2008: 144–145; 2009b: 257–263. Veel üks näide keelemeeste tihedatest perekondlikest suhetest on naaberkihelkonna Hageri pastor Christoph Blume, kes abiellus Gutslaffi lesega. Akadeemiliste kontaktide põhjal võib oletada, et keeleuuenduse pooldajate hulka kuulunud Adrian Virginiuse, Johann Hornungi ja Magnus de Moulini koostööle pani aluse ühine stuudium Kielis (vt Wieselgren 1943: 88; Helk 1992: 53).

[24] Ladina *elementa docere* 'lugema õpetama'; *libellus elementaris* 'aabits'. Leedus ja Latgales on ladinapärased aabitsanimetused (*elementorius* ja (*e*)*lementars*) tänaseni säilinud.

[25] Göseken tugines arvatavasti Andreas Bureuse soome keele kirjeldusele, milles on öeldud, et selles keeles puudub *f*-täht ning et ükski sõna ei alga *b*-, *d*- või *g*-tähega ega kahe kaashäälikuga (vt Põldvee 2009a: 647).

Näidis 2. Johannes Gezeliuse soome aabitsa „ABC Kirja" (Turu, 1666; detail) ja Johann Ernst Glückile omistatud läti aabitsa (Riia, 1683?; defektne lk) saksapärased tähestikud.

les puudus tavapärane saksa alfabeet. Saksa tähestikuga (29 väiketähte, 24 versaali, vokaalid ja konsonandid) algas näiteks Riias (1683?) ilmunud läti aabits (vt näidist 2) ning selline võis olla ka uuenduste-eelne eesti aabits. Tollast kahte kirjakeelt silmas pidades tuleb märkida, et Adrian Virginius jõudis veidi enne Forseliust heita tartu keele tähevalikust välja *f*-i, *x*-i, *y*-i ja *ck* (*ch* ja *z* säilisid). *Q*-d ei pidanud vajalikuks juba Stahl ning *f*-i Gutslaff, Gösekeni tähestikust puudusid *f* ja *q*, Christoph Blumel (1662) *q* ja *y* (*ck* esineb harva), *v*-tähte aga polnudki vaja kõrvaldada, sest seda ei kasutanud kumbki tollane kirjakeel (vt tabelit 1). Alfabeetilise järjestuse mõistes osutus eesti tähestik esmakordselt vajalikuks alles eesti-saksa sõnaraamatu koostamisel, aga Forseliuse tähestikuga sarnane järjestus on peidus juba Gösekeni saksa-eesti sõnastikus, tarvitseb vaid selle keelesuunda pöörata (vt Göseken 1660). Forseliuse aabitsa alfabeet oli järgmine: A Ä E H I K L M N O Ö P R S T U Ü W.

Ä (ö ü). Liivi Aarma hinnangul ei ole eesti kirjakeele ajaloo uurijad eesti tähestiku kujunemisele erilist tähelepanu pööranud. Näiteks Arnold Kask polevat mõistnud, et Stahli grammatika ei sisaldagi eesti tähestikku. „Heinrich Stahl loetles vaid eesti keele vokaale ja konsonante ega lugenud *ä*-d ega *õ*-d eesti vokaalide hulka. XVII sajandil ilmunud grammatikatest on tähestik esitatud ainult Johann Gutslaffi grammatikas" (Aarma 1996a: 405). Konspiratsiooniteooriana kõlab väide, et „Johann Hornung tõenäoliselt ei ole alustanud oma grammatikat eesti tähestiku esitamisega seetõttu, et püüdis vältida Tallinna [loe: Eestimaa] konsistooriumi rünnakuid ning grammatika keelustamist. B. G. Forseliuse eeskujust lähtuva tähestiku avaldamine oleks kindlasti selleni viinud. Ometi on B. G. Forseliuse poolt pakutud alfabeedi variant olnud kasutusel tema poolehoidjate ja sõprade ringis" (Aarma 1996a: 406). Aarma arvates erines Forseliuse tähestikuline järjestus kardinaalselt saksapärasest (1996a: 406), sest lisatud olevat kolm uut provokatsioonilist või vastikut [aga

eespool viidatud protokollis siiski *ezliche* 'mõningad', mitte *häßliche* 'vastikud' – *A. P.*] täpitähte *ä*, *ö* ja *ü* (vt Aarma 1993b: 36; 2000: [8]). Varjatud saladus ilmutanud end taas Salomo Heinrich Vestringi sõnaraamatus, kus on „märksõnade esituses katkestus ja umlaudile üleminek täpselt e caudata [*sic!*][26] juures" (Aarma 1996a: 405–406).

XVII sajandi aabitsate ja eesti grammatikate tähestikke ei saa käsitada kitsalt ja anakronistlikult alfabeetilise järjestusena. Keelt kirjeldati selle õpetamiseks ning tähti ja häältdust õpiti traditsioonilises jaotuses: vokaalid, konsonandid ja diftongid. Et sakslasest keeleõppijale valmistasid enim raskusi eesti foneemid *ä* ja *õ* ning vokaalkvantiteet, alustas Stahl tähtede tutvustamisest konsonantidest. See hälbis küll tavast, kuid sedasi esitlesid tähti ka Göseken, Forselius ja Hornung. *ö* ja *ü* esinesid teatavasti juba Wanradti-Koelli katekismuses. Täht, mida Stahli-pärases tallinna keele kirjaviisis ei tarvitatud, oli *ä*: selle aset täitsid *e* ja *eh* (*Techt*, *Jeh*, *Peh*). Georg Müller seevastu kirjutas *æ*. Göseken (1660: 5) pidas küll vajalikuks märkida: „Kui vokaalid a, o, u tähistatakse punktiga, kutsuvad nad esile erilise heli (*Ton*); å tähendab a ja e nagu Kårl, ů tähendab o ja e nagu Kůnig, ů tähendab u ja i nagu Fünffe." Seega olid *ä*, *ö* ja *ü* Gösekeni käsituses diftongid *ae*, *oe* ja *ui*, mis olid ühtlasi *ä*, *ö* ja *ü* saksakeelsed nimed. Ise ta siiski *ä*-d ei kasutanud. Tartu keele ortograafias oli *ä* tarvitusel (*Tächt*). Gutslaff (1648: 36–41) selgitas, et eesti tähed (*literæ*) on arvult, kujult ja väärtuselt samased saksa tähtedega, ning jagas vokaalid tavalisteks, pikkadeks ja peenendatuks (*tenuis*). Peenendatud vokaale (*ä*, *ö*, *ü*) leidub tema kirjaviisis (*Päh*, *Künal*, *köllane*), kuid alfabeeti nad ei kuulunud. Blume (1662: BIIIv–BIVr) nimetas *ä*, *ö*, *ü* topeltvokaalideks ja eristas neid diftongidest, mille hulka ta luges *ee* (*Mees*).

Rootsi ja soome alfabeedis olid *å*, *ä* ja *ö* ammu olemas, aga mitte *a*, *o* ja *u* kõrval nagu saksa leksikonides, vaid tähestiku lõpus, kuigi neid peeti enamasti diftongideks.[27] Probleem oli üldisem, sest ka saksa keeleteaduses oli diftongi, digraafi, ligatuuri ja umlaudi piir ebamäärane (vt McLelland 2006: 236–238; Hundt 2000: 183–194). Üks autoriteetsemaid keelemehi Justus Georg Schottelius osutas, et *a* ja *ä*, *o* ja *ö*, *u* ja *ü* on sugulased (*Verwantschafft*) nagu *b* ja *p*, *d* ja *t*, *g* ja *ch*, *k* ja *g* ning *f* ja *v*. Põhivokaalide kõrval eristas ta kõrvalhäälikuid (*Nebenlaute*), nagu *Doppellaut* (diftong), *Hauchlaut* (aspiraat, vokaali ees), *Mittelhauchlaut* (poolaspiraat, vokaali järel), *Langlaut* (*aa*, *ee*, *oo*, *uu*) ja *Kleinlaut*, mida „hääldatakse täpsemalt, subtiilsemalt ja ahtama suuga (nagu ütleb Ickelsamer) ja millel kohal on kaks punktikest või väike *e* nagu: *ä*, *ö*, *ü* või *å̊*, *ů*, *ů̊*" (Schottelius 1641: 196–203; 1663: 199–203).

Saksa kõrvale võõraid eesti häälikuid märgiti vastavalt tavale, suvale ja trükkali võimalustele kas diakriitiliste märkide abil, tähejärjendina või ligatuurina. *ä*, *ö* ja *ü* trükiti fraktuurkirjas (ka Forseliuse aabitsas ja Hornungi grammatikas) *å̊*, *ů̊* ja *ů̊*, mis ladina ortograafias on diftongid *ae*, *oe* ja *ue*.[28]

---

[26] L. Aarma nimetab digraafist (*ae*, *oe*, *ue*) eraldunud väikest *e*-d ekslikult *e caudata*'ks, mida on järginud ka teised autorid (vrd Peebo 2001: 34; Laanekask 2004: 28). *e caudata* on tegelikult *ę* ehk sabaga *e*.

[27] M. Agricola (1543: 3) soome aabitsas on *å̊*, *ů̊*, *y*, *ij* esitatud võõrtähtedena (*verat*). E. Aurivillius selgitas 1684. aastal käsikirjalises rootsi grammatikas, mis ilmus trükis 200 aastat hiljem, et *å*, *ä* ja *ö* diftongidena käsitamine pole põhjendatud (Aurivillius 1884: 8). Samale järeldusele jõudis U. Hiärne (1717: 28, 30) *å* ja *ä* suhtes, kuid *ö*-d käsitles ta endiselt diftongina.

[28] Nt Wastses Testamendis (1686) on märkused trükitud antiikvas, et neid eristada

Tabel 1.

Konsonandid, vokaalid ja diftongid
Stahli, Gösekeni, Virginiuse ja Forseliuse järgi*

Heinrich Stahl. Anführung zu der Estnischen Sprach, 1637																		
b	***c***	***d***	***ff***	***g***	***h***	*j*	***k***	***l***	***m***	***n***	***p***	***r***	***ſ s***	***t***	***w***	***x***	***z***	**17**
a	***ah***		***e***	***ee***	***eh***	***i***	***ih***	***o***	***oh***	***ö***	***öh***	***u***	***uh***	***ü***	***üh***			**15**
ai		***au***			***ei***					***oi***	***ou***	***öi***						**6**
Heinrich Göseken. Manuductio ad Linguam Oesthonicam, 1660																		
b	***c***	***d***		***g***	***h***	*j*	***k***	***l***	***m***	***n***	***p***	***r***	***ſ s***	***t***	***w***	***x***	***z***	**16**
a			***e***			***i***		***o***	*ö*			***u***	*ü*				***y***	**6**
ai		***au***		***ee***	***ei***	***iu***			***oe***	***oi***	***oy***				***ui***			**9**
Adrian Virginius. Wastne Testament, 1686; käsiraamatu eessõna, 1691																		
b	***c***	***d***		***g***	***h***	*j*	***k***	***l***	***m***	***n***	***p***	***r***	***ſ s***	***t***	***w***		***z***	**15**
a			***e***			***i***		***o***				***u***						**5**
	ä								***ö***				***ü***					**?**
Bengt Gottfried Forselius, tallinna keele aabits, 1694																		
b		*d*		*g*	***h***	*j*	***k***	***l***	***m***	***n***	***p***	***r***	***ſ***	***t***	***w***			**10**
a	***ä***		***e***			***i***		***o***	***ö***			***u***	***ü***					**8**
ai		***au***	***äi***		***ei***					***oi***		***öi***	***öu***		***ui***			**8**
Johann Hornung. Grammatica Esthonica, 1693																		
b		***d***		***g***	*h*	*j*	***k***	***l***	***m***	***n***	***p***	***r***	***ſ s***	***t***	***w***			**12**
a	***ä***		***e***			***i***		***o***	***ö***			***u***	***ü***					**8**
ai	***ae***		***äi***		***ei***				***oe***	***oi***	***ou***	***öi***	***öu***		***ui***			**11**

* Rõhutamata on tähed, mis ei kuulunud tähestikku, kuid esinevad tekstis. Diftongide järjestust on ühtlustatud.

Nõnda nimetas neid ka Adrian Virginius (1691: 139). Hornung seevastu tegi vahet, et *ä* ja *ö* on midagi muud kui diftongid *ae* ja *oe* (vt tabelit 1), Anton Thor Helle grammatikas (1732: 2–B2a) on *ä*, *ö*, *ü* aga jälle diftongid. Forseliuse aabitsas seisid *ä*, *ö* ja *ü* vastavalt *a*, *o* ja *u* järel nii nagu saksa alfabeetilises järjestuses. Vestringi sõnaraamatus (1998), mis järgib Forseliuse

fraktuuris põhitekstist, ja nii leiame saksa tähtede *å* ja *ȯ* kõrvalt ladinapärased ligatuurid *æ* ja *œ*, *ü* on aga mõlemas šriftis täppidega.

kirjaviisi, on *ä*, *ö* ja *ü* võrdsustatud diftongidega *ae*, *oe* ja *ui* täpselt nii nagu Gösekenil (vt eespool), mistõttu sõnale *Aewastaminne* järgneb *Äär*, sõnale *Toetama Tö*, sõnale *Puidne* aga *Pü*. Samamoodi on see Anton Thor Helle sõnastikus ja grammatikas (I, § 2). Formaalsus, et diftong või *Kleinlaut* toodi aabitsatähestikus „päris tähtede" hulka, tekitas Forseliuse oponentide seas küll võõrastust, kuid sisulisi vastuväiteid esitasid nad üksnes *ä* kohta.[29] Probleem lahenes 1688. aastal vahelmise kirjaviisiga, mis *ä* legaliseeris. Küsimus oli selles, et õpetatud sakslasele meenutas eesti *ä* või diftongi *äe* võõrakõlaline häältdus kord *e*-d, kord *ä*-d, kord *eetat* (*η*). Seda *ä* ja *e* nüanssi on selgitanud Uku Masing (1970: 740–741), esitades ühtlasi küsimuse foneemiteoreetikutele (s.t tajufoneetikutele): „Millisel määral võõraste häälikute kuulmine sõltub oma kõnekeele häälikuist?"[30]

Uus täht. Lisaks *ä*-le pani Forselius (1687. aasta 12. jaanuari protokolli järgi) ette veel ühe „uue tähe või figuuri (*ein besonder neuer buchstab oder figur*), mis pole nii pehme kui *g* ega nii tugev kui *k*". Probleem ei olnud uus: juba Stahl selgitas, et „*GK* tuleb hääldada nagu kaks *K*-d, ometi mitte nii tugevalt, vaid pehmelt, ja sellise keele asendiga nagu sakslased sõnades *weggen*, *eggen*, *leggen*" (Stahl 1637: 1–2; vrd *Pangk* 'pang' Stahli sõnaraamatus). Sedasama kordas Göseken (1660: 8)[31] ja Blumegi pani *g* puhul tähele silmatorkavat kuritarvitamist, kui selle külge *k* seotakse: *agkas* hääldab talupoeg topelt *g*-a, nimelt *aggas*. Seetõttu ei tule *g*-le *k*-d lisada, vaid panna tähele sõna kõla ning kirjutada sellele vastavalt: *maggama*/*Hakkama*, *Waggo*/*Wak*, *Haggan*/*Hakkan* (Blume 1662: BVv). Eestimaa konsistooriumi keeletargad pidasid Forseliuse uut tähte tarbetuks, sest saksa Piibel pakub võimalust kirjutada *gk* või *g*, *gg* (*Selg*, *Selgka*, *tagka* või *selg*, *Selga*, *tagga*), samuti sobiks *ck* või *kk* (*hacka* või *hakka*). Villem Reiman osutas Forseliuse uue tähe asjas pehme kurguhääle *g*-le ning oletamisi soome *k* peale (Reiman 1895: 20–21). Keeleuurijad ei ole sellele Forseliuse ettepanekule tähelepanu pööranud. Uue tähekuju või figuuri küsimus jääb siiski ebaselgeks, sest Forselius ise olevat hiljem salanud, et ta oleks midagi *gk* vahepealset soovinud[32], samuti polevat

---

[29] Nt J. E. Bender mainis Forseliuse jt uuendusi kritiseerides, et konsonantide [*b, d, g*] väljapühkimise kõrval on sisse topitud „diftonge nagu *ae* ja *ue* või *oi* [s.t *ä*, *ü*, *ö*], mida eestlastel pole". Veel kurtis ta, et uuendajad „panevad *e* ette *a*, ja hääldavad ometi *e*, üksnes selleks, et nad tahavad *eh* [tähestikust] maha kraapida, nagu *hehl*, *häl*, kuigi see ei tähenda *hehl*, vaid *hael*, nõnda ka *päle* ei tähenda *pehle*, vaid *paele* etc." [J. E. Bender reduktsioonikomissaridele 7. II 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 4949, l 59 p)].

[30] Parim näide on *õ*-häälik, mis oli saksa kõrvale nõnda ebaloomulik, et sellest ei tehtud kaua isegi probleemi. E. Ahrens (1853: 94) tunnistas oma grammatikas ausalt, et pikk *ö* valmistab palju raskusi, aga et „lühike *ö* on alati e b a p u h a s, nimelt sulandub kaksikhäälik *oö* enam-vähem ü h e k s häälikuks, mis kõigub *o* ja *ö* vahel". Samuti ütles ta: „Me ei oska õigesti k u u l a t a [Ahrensi sõrendused – *A. P.*]. Eelarvamuse jõud on uskumatult suur ja hoiab meid nõnda tugevasti vangis, et me kuuleme ainult seda, mida tahame kuulda" (Ahrens 1845: 47).

[31] P. Ariste (1939: 6–7) arvates tahtsid Stahl ja Göseken esile tõsta tõsiasja, et nende ajal erines eesti nõrk sulghäälik saksa tugevast sulghäälikust. A. Kask (1967: 29) on osutanud pearõhulise silbi vokaali järel *k* hääldusses toimunud muutustele, mis kulgesid eri murretes erinevalt.

[32] Forseliuse tallinnakeelses aabitsas (1694) seisavad harjutamiseks kõrvuti *ärg*, *ölg*, *ang* ja tartukeelses (1698) *ärg*, *ölg*, *heng*, *höng*, *käng*, *pung*, *säng* (vrd *g* ja *ng* erinevat häältdust). Sõna *ning* kirjutati esimeses *ning*, aga teises *nink*, ja nõnda kõigub see teisteski raamatutes. Tõenäoliselt märkas Forselius, et tähestikus puudus vaste häälikule (velaarpala-

uusi tähti nõudnud[33]. Ilmselt ta lihtsalt ei pidanud neid tähti uuteks. Tervikuna vastas Forseliuse korrigeeritud tähevalik, milles puudub ka häälduse poolest tarbetu lühike *s*[34] (vt tabelit 1 ja näidist 5), suure täpsusega eesti keele foneemidele: puudu jäi vaid *õ* (kui mitte arvestada tänapäeval eristatavaid palataliseeritud ja võõrkonsonante).

4. Operatsioon h

Tähtis *h*. Saksapärasest pikendus-*h*-st (*Dehnungs-h*) kui vokaalkvantiteedi märkijast loobumine oli uuendus, mis ärritas Forseliuse oponente kõige enam. *h* täitis Stahli-pärases kirjaviisis kolme rolli: peale nimiosa, mida tuli jagada *ch*-ga, võeti ta appi vokaalide pikendamisel ning *ä* märkimisel. Stahl ise selgitas asja lühidalt: (1) kui *h* seisab kahe vokaali vahel, tuleb see liita tagumisega ja välja öelda nagu *Weeha* 'viha', (2) aga kus on kaks *h*-d kõrvuti, tuleb välja öelda vaid tagumine, sest esimene on eelneva vokaali tähis (*Vocalis nota*) nagu *leh-hatan* 'lähetan' ja *leh-he-xet* 'lehekesed' (vt Stahl 1637: 1). Gutslaff kasutas pika vokaali eristamiseks tsirkumfleksi ja peenendatud vokaali märkimiseks kahte punkti (*ä*, *ö*, *ü*). Pikk peenendatud vokaal nõudis seega mõlemat, aga Gutslaff ei põlanud ära ka võimalust kirjutada *äh*, *öh* ja *üh*: „Sel põhjusel ütleksin, et kreeka tähtede trükimärgid on saksa tähtedest sobivamad eesti sõnade helide jaoks, kui tava ei takistaks" (Gutslaff 1648: 33, 39).[35]

Probleemi täit keerukust aitavad mõista Gösekeni selgitused: (1) *Aspiratio h* lisatakse vokaalile näitamaks, et silp tuleb hääldada tugevalt ja kõvasti (*stark und hart*), aga siiski aeglaselt: *Mah*, *Teh*, *Sihl*. Aga oleks palju selgem, kui *aspiratio h* täiesti kõrvale jätta ja kirjutada vokaalid topelt: *Maa*, *Tee*, *Sijl*. (2) Õigupoolest ei kuulu *h* ühegi vokaali juurde peale *e* [vrd Stahli tähestikku, tabel 1], sest kui *e* tuleb hääldada nagu kreeklaste *η* (s.t *ä*)], peab *h* appi tulema: *Jehn*, *Lehn*, *Tehn*, *Sehl*, *Tehl*, *wehl*, *sehr* 'jään, läen, tean, seal, teal, väel, säär' (teisiti on see konsonanti asendades: *Weeha*, *leeha* 'viha, liha'). (3) Mujal saab *h* vokaali kõrval seistes täiesti teise tähenduse: *lehm* tähendab seega *lehme* 'läeme', aga *Leem* [*sic!*] *eine Kuh* 'lehm'. (4) Sõna alguses *h* kord hääldatakse, kord mitte: *Halp* või *Alp*, *Halw* või *Alw* 'halb', *Hemmarus* või *Emmarus* 'hämarus', *horgk* või *orgk* 'org', *Hiwwi* või *Iwwi* 'iva'. (5) Kui *h* seisab kahe vokaali vahel, ei tule see liita mitte esimese, vaid tagumisega:

---

taalsele nasaalile *ŋ*, mis moodustatakse samas suulae piirkonnas kui *k* ja *g*), mille märkimiseks pole tänaseni eraldi tähte (vrd Ariste 1939: 45; Kask 1967: 90, 43–46, 112). Samale probleemile osutas Saksamaal juba V. Ickelsamer (1527b: C2r; nt sõnas *Engel*) ning XVII sajandi keeletöödes tuli see korduvalt kõneks (vt Gardt 1999: 60; McLelland 2006: 241, 246, 253).

[33] A. Heidrichi märkmed, jaanuar 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 730, l 276–276 p); siin: Forseliuse ettepanekute 11. ja 20. punkti kohta.

[34] L. Andresen (1983: 500) esitab asjaolu, et põhjaeestikeelses aabitsas (1694) pole kordagi kasutatud lühikest *s*-i, argumendina Forseliuse autorsuse vastu (vrd Oissar 1969: 136; Annus 1989: 559).

[35] Ladina tähestiku H algupäraks on kreeka H, η (eeta). Küsimusi, mis seonduvad *h* ja *ch* hääldamisega, on saksa vaatenurgast põhjalikult selgitanud Jürgen Beyer (2008: 17–21). Eesti häälduse aspektist kirjutab P. Ariste: „Üldse võime konstateerida, et juba XVII sajandil algab nn. h-võitlus, mis ei ole kadunud meiegi päevil ja millele peame pühendama erilise pikema peatüki" (Ariste 1939: 6, vt ka lk 57–65).

Wahe, *Iho*, *Öhe* 'va-he, i-hu, ü-he'. Parem oleks siiski selline *h* kahekordistada ja lisada üks kummalegi vokaalile: *wahhe*, *Ihho*, *öhhe*. (6) Gemineeritud vokaali puhul võib tagumise vokaali vabalt asendada teisega: *Mööck* asemel *Möeck*, *Rööm* asemel *Röim*, *Röem*, *Koiir* asemel *Kojar*, *koier* 'koer'. (7) Vahet tuleb teha ka ühesilbiliste *Öe* 'öö' [Stahlil *Öh*] ja *Koy* 'kuhi' ning kahesilbiliste *Oë* 'õde' ja *Koy* 'kuju' vahel (vt Göseken 1660: 3–6). Gösekenile tuginedes selgitab asja ka Blume (1662: BVv–BVIv) ja rõhutab: „Kui mingi täht on eesti õigekirjas väärkasutuse poolest sisseharjunud ja juurdunud, siis on see *h* (nagu ka saksa keeles)".

***h* mahakriipsutamine.** Forselius põrkas *h*-küsimusega kokku oma esimesel koolmeistritalvel Risti kirikumõisas, kus päevast päeva eesti ja rootsi poiste kõnekeelt kuulates ning kirjaviise võrreldes sugenes veendumus, et eesti ortograafias ei ole saksapärane pikendus-*h* mitte üksnes tarbetu, vaid lausa eksitav. Eestimaa konsistooriumis (12. I 1687) vaieldi sellele muidugi vastu, sest *h* oli – sakslase arusaamise järgi – vokaali ees või topelt kirjutatuna heliline täht või terav hõngus (*ein lautend buchstab oder scharffe aspiratio*), nagu *Hanß*, *Ahhjo* või *tahhan*, aga vokaali järel oli *h* pikenduseks või tegi vahel *e*-st *η* [eeta] või *ä*, nagu *Wehl*, *Mehl* (mitte *Wääl*, *Määl*). Et aga saksa Piiblis leiduvad sõnad, nagu *aal*, *meer*, *seele*, võib ka eesti keeles erandina *e* ja *a* topelt kirjutada ning lugemaõppijatele ära seletada, mis vahe on sõnadel *Mehl*, *Meel* ja *Wehl*, *Weel* (s.t 'mäel, meel' ja 'väel, veel'). Sellise seisukohaga läkitati Eestimaa vaimulike esindajad teisele piiblikonverentsile, mis toimus Pilistveres (21. I – 18. II 1687), istungi protokoll aga saadeti tutvumiseks pastoraatidesse.

Herlin lisas protokollile eriarvamuse (Arul, 16. III 1687): „Sest ma leian siit hoopis muud ettepanekud, kui minu härra naisevend Benedictus Gotfried Forselius mulle on selgitanud ja oma arvamust tugevate argumentidega põhjendanud." Ja lisab, et rootsi Piiblis on pikad vokaalid kahekordselt märgitud, nagu *toom*, *haaff*, *grääs*, *fröö*, *trää*, *baar* jne, ja et nõnda on see ka „kõigis rootsi raamatutes ja plakatites.... Mis vaeva ma ise olen *h*-tähega näinud, et ei saanud [koolis] muud moodi edasi, kui me [Forseliusega] kriipsutasime selle tähe maha (*wij struuko den bookstaffwen uth*), et poistel oleks veidi hõlpsam lugeda. Ja pole mina kunagi kuulnud, et *H* oleks heliline häälik (*een liudande bookstaff*), enne kui sellest resolutsioonist" (Wieselgren 1943: 104; fotokoopia PK 2003: 97–98). Arvatavasti pidas Herlin viimase märkusega silmas sõnaalguse *h* mittehääldamist. Forselius ise sai Eestimaa konsistooriumi seisukohtadega tutvuda alles pärast nelipühi: „Seal sain ma lugeda väljavõtet Tallinna Kuningliku Konsistooriumi 12. jaanuari *Ao* [16]87 protokollist.... Selles on kahtlemisväärne üksnes see, kuidas peaks talitama võõrnimedega eestikeelsetes raamatutes." Adrian Virginiuse eeskujul Johannese ja Pauluse asemel *Iahn* ja *Pawel* kirjutamist Forselius takka ei kiitnud, kuid *ch* hääldamist pidas ta eestlastele raskeks, mistõttu ta aabitsas kirjutas *Kristus*, piiblitõlke puhul aga oli nõus *Christusega*.[36] *Ch* ja *h* olid nabanööri pidi seotud, sest esimene võimaldas teisel toimida vokaali pikendusena. Seepärast otsustati Eestimaa konsistooriumis, et võõras eeskuju siin ei sobi, sest „soome moo-

[36] B. G. Forselius J. H. Gerthile 28. VI 1687 (Wieselgren 1943: 97; Andresen 1991: 52–53).

di peab *h* olema alati terav, mitte aga pikendav hõngus", kuid rootsi keeles on *h* kohati vokaalipikenduseks (*fahr*, *kohl*).[37]

Heidrichi ja Forseliuse „dialoog". Pärast Pilistvere konverentsi tabas Eestimaa konsistooriumi hirm, et Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer alustab lähiajal Riias Uue Testamendi trükkimist.[38] Olukord kippus kontrolli alt väljuma, sest Riias trükitud uues kirjaviisis aabitsaid saadeti 1688. aasta algul Eestimaa kubermangu koolidele tasuta jagamiseks tervelt 600 eksemplari.[39] Eestimaa konsistoorium jõudis arusaamisele, et asja võib Tallinna kasuks pöörata kahe õigekirja kompromiss (*das medium zur rechtschreibung*), selline, mis ei tekitaks raskusi ei „meile saabuvatele sakslastele ega siinsetele talunoortele".[40] 24. jaanuaril käisid praostid Heidrich ja Otto Tunder Toompea lossis reduktsioonikomissaride jutul ja tulid tagasi käsuga esitada tüliküsimuste kohta põhjalik selgituskiri (*deduction*) ning võtta järgmine kord kaasa ka need punktid, mille vastu sõditakse. Forseliuse punktidele vastuväiteid otsides tegi Heidrich märkmed, millest oli juttu eespool. Heidrichi väljakirjutusi ja kommentaare võib lugeda kui vaidlust Forseliusega:

> [Forselius:] Eesti keel peab olema nagu soome keel // *h* [on] noortele väga raske.
>
> Vastus: kuidas saavad nad siis ikka vanadest raamatutest laulda.
>
> [Forselius:] Rootsi keeles on sõnades topeltvokaalid läbinisti pikad.
>
> Vastus: ei ole nii.
>
> [Forselius] lubab [?] pikendus-*h*-d, kui see vaid [on] läbikriipsutatud *h̸* (*durchstrichen h̸*), nii on ta ise oma poisse õpetanud.
>
> [Vastus:] *aaw*[41] peab kõlama *hahw* wunde ['haav'].
>
> [Forselius:] ½ aastaga õpetatakse ka õigesti kirjutama – mis vana viisi järgi ei võinud sündida 2–3 aastaga.... Enne mind poole vähem [lapsi] vana viisi järgi [õpetatud].
>
> Vastus: vanasti [öeldi], kiirusta aeglaselt! (*olim, festina lente!*)
>
> [Forselius:] Sakslased, rootslased ja soomlased oskavad viie reegli järgi peagi lugeda.
>
> Vastus: Enne [seda] härrat pole viit ortograafiareeglit nähtud.
>
> [Forselius:] *minna ep tahha* etc.
>
> [Vastus:] võib jääda – [nii] räägivad kõik maakonnad ja soomlased.[42]

---

[37] Eestimaa konsistoorium reduktsioonikomissaridele, 1. II 1688 (PK 2003: 170).

[38] J. Hornung valmistas Puhja pastoraadis Adrian Virginiuse (ja tema tõlgitud Wastse Testamendi) abil ette kreeka keelest lähtuva ja Forseliuse kirjaviisi järgiva tõlke, mille käsikiri anti üle 1688. aasta veebruaris [Adrian Virginius alamkonsistooriumile Pärnus, 6. XI 1703 (RA, Livonica II: 418); vrd CV Verginii 1858: 122].

[39] Kooliraamatute dokumentatsioonis on need kirjas väikeste katekismustena, sihtkohaga Revals District (LVVA, f 4038, n 2, s 732, l 27 p). Eestimaa konsistooriumi 1688. aasta 2. märtsi protokollis (PK 2003: 52) mainitakse Riias tol aastal teist korda ilmunud siit-sealt muudetud ja uue kirjaviisiga katekismust, mille puhul peeti silmas Forseliuse aabitsa lugemisosa.

[40] Eestimaa konsistooriumi protokoll 12. I 1688 (PK 2003: 158–160).

[41] *aaw* (vrd *iir* ja *ääl*) on ka üks aabitsa näitesõnu.

[42] A. Heidrichi märkmed, jaanuar 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 730, l 276–276 p). Lugejasõbralikkuse õigustusel on tõlkes fraaside järjekorda veidi muudetud, väljajätteid, vaidluspunktide ega paragrahvide numbreid pole markeeritud.

V i i s r e e g l i t, mida märkmeis mainitakse kaks korda, ei saa olla midagi muud kui lühike, eeskätt sakslastele suunatud hääldus- ja täheortograafia juhend. Selliste reeglitega (*Ortographia*) algasid kõik XVII sajandi eesti grammatikad.[43] Heidrichi kommentaarist Forseliuse traktaadi § 14 kohta selgub, et viie reegli järgi redigeeriti Liepa konverentsil Matteuse evangeeliumi tõlge, milles küll Forseliuse arvates tuleks parandusi teha. Ehkki viis reeglit pole sõna-sõnalt säilinud, kirjeldab neidsamu põhimõtteid tartu keele käsiraamatu eessõna (Virginius 1691: 138–140), milles jäeti hüvasti Wastse Testamendi ortograafiaga, ning „Grammatica Esthonica" (Hornung 1693: 1–5). Mõlemas on reegleid kaheksa. Heidrich aga toetus vastuväidetes Justus Georg Schotteliusele (*ex Schottelio*).

Läbikriipsutatud *h*. 24. veebruaril 1688 allkirjastasid Eestimaa konsistooriumi liikmed ortograafiapõhimõtted, mida me tunneme vahelmise või ka meediumkirjaviisina (*Das* medium *zwischen der alten und neuen lehs- und schreib-ahrt*).[44] Päev varem tutvustati seda keelevaidluse asjus viimaseid päevi Tallinnas viibinud Forseliusele, kes saabus konvendile ühes Herliniga. Heidrichi hinnangul olevat asi Forseliusele üsnagi meeldinud, kuid mida Riias otsustatakse, seda pidi näitama aeg.[45] 1. märtsil 1688 tutvustas Heidrich vahelmist kirjaviisi reduktsioonikomissaridele ja need kiitsid kava heaks, soovitades sel moel Tallinnas õigeid aabitsaid jt raamatuid trükkida.[46]

V a h e l m i s e k i r j a v i i s i esimene punkt ütleb, et tähtede nimetamine [s.t õpetamismeetod] jäägu lahtiseks ja esialgu iga pastori enda otsustada. Kõik tähed peavad jääma alfabeeti ja kõigisse raamatutesse, üksnes aabitsas võib kirjutada *z* asemel *ts* ja *x* asemel *ks*. *c* ja *y* (*Wöḧkras i*) jäävad siiski vaid kreeka sõnade ja pärisnimede märkimiseks (*kyrie*, *Cyprus*). *ch* jääb nii nagu senistes raamatutes (*Techt*, *Rocht*, *Christus*), kuid *ck* asemel seisku alati *kk* (*Okkat*, *mokkat*).[47] Nõus oldi ka *ff*-i asemel *hw* kirjutamisega (*Ohwer*). *æ* või *ä* kirjutatakse üksnes seal, kus esineb *eeta* kõla (*sonus des η*), nagu *päḧl*, *Täk*, kusjuures täpsustuseks on lisatud: „Aga *ä*-d ei tohi *e*-ga segi ajada nagu näiteks *Weggi*, *erra* jne, mitte *Wägki*, *ärra*." *gk* asemele jääb *gg*, *g* või *k*, nagu *tagga*, *Wing*, *nink* jne, *mm*-i ja *nn*-i ei tule trükkida kujul m̄, n̄ ning topeltkonsonante sõna lõpus (*Teidt*, *kott*, *Tall* asemel *Teid*, *kot*, *Tal*) pole tarvis. Ja lõpuks: selleks et mitte vanu raamatuid kasutuks muuta ning meile saabuvatele sakslastele ja teistele mitte raskusi valmistada, peab vokaalide ja diftongide [*ä*, *ö*, *ü*] kahekordistamise asemel märkima silbi pikendamist läbikriipsutatud *ḧ* (*ein durchgestrichen ḧ*).[48] Piiskopile selgitas konsistoorium, et *ḧ* puhul võeti eeskuju läti keelest, kus tarvitatakse palju läbikriipsutatud tähti.[49] Loo-

[43] Tegemist on kooligrammatika traditsioonilise põhijaotusega: ortograafia, prosoodia, etümoloogia, süntaks (vt Vihonen 1978: 17–27; Lepajõe 1998: 309–311).

[44] Vahelmise kirjaviisi põhimõtted, 24. I 1688 (PK 2003: 175–178, fotokoopia 179–180). Allkirjastamiseks esitatud 14 punkti on kirjutanud ja ilmselt ka põhiosas sõnastanud A. Heidrich.

[45] A. Heidrichi märkmed, 25. II 1688 (PK 2003: 182); A. Heidrich J. H. Gerthile 21. II 1690 (PK 2003: 267).

[46] Eestimaa konsistooriumi protokoll, 2. III 1688 (PK 2003: 183), vt ka Wieselgren 1943: 84, viide 65. Piiskopi vastust vahelmise kirjaviisi asjus polnud veel novembri lõpul (Eestimaa konsistooriumi protokoll, 28. XI 1688, EAA, f 1187, n 2, s 7, 41–41 p).

[47] *kk* asendas *ck*-d ka A. Heidrichi enda saksa kirjaviisis, mis järgis saksa keeleuuendajaid Philipp von Zesenit ja J. G. Schotteliust.

[48] V. Reimani (1895: 22) tõlkes *läbitõmmatud h*.

[49] Eestimaa konsistoorium J. H. Gerthile 16. III 1689 (PK 2003: 233–234).

detud vaherahu jäi aga saabumata, sest Riias ei ilmutatud kompromisskirjaviisi vastu vähimatki huvi. Et päästa, mis päästa annab, tehti Tallinnas kiiresti algust vahelmises kirjaviisis aabitsa ja väikese lauluraamatuga. Paraku tõusis teele ette tehniline probleem: trükkal Brendeken teatas, et pikendav *h* (s.t uued trükitüübid) tuleb alles suure lisakuluga valmistada.[50]

Purjus *h*. 3. juunil 1688 oli Brendeken saanud kirja J. E. Benderilt,[51] kes nurises aabitsa trükiproovi üle, milles vokaalide pikenduseks oli kasutatud hoopis ümberpööratud *h*-d (*das umbkekehrt h*). Bender tegi ettepaneku loobuda nii ümberpööratud kui ka õigest *h*-st pikendusmärgina ning kirjutada vokaalid ühe- või kahekordselt (*kitma*, *kijtma*). Aabitsat tuleb alustada suurtähtedega, millega peavad algama ka kõik pärisnimed ja nimisõnad, vaja pole „punaseid tähti ega eessõna". Seega vähemalt kavatsustes oli konkureeriv aabits suurejooneline, aga ülesehituse poolest järgis traditsiooni. Järgmises kirjas pahandas Bender kolleegidega, et tema arvamusele, milline on loomulik eesti lugemis- ja kirjaviis (*sentiment wegen der natürlichen Ehstnischen Lehs und Schreibart*), pole tähelepanu pööratud, mistõttu ta esitas selle mõnevõrra muudetud kujul uuesti. Benderi visand algab (1) alfabeetilises järjestuses versaalidega (22 tähte, puuduvad *X*, *Y*), (2) järgnevad väiketähed (23 tähte, sh kaks *s*-i), (3) eraldi vokaalid ja (4) konsonandid ning (5) harjutussilbid *ab*, *eb*, *ib* jne. Kirja serval on märkus: „NB. hääletu *h* pole ei keskel ega lõpul tarvilik" (*das h* q[ui]escens *ist weder mitten noch hinden nötig*).[52] Miks Bender kirjaviisi asjus meelt muutis? Kas ta aimas halba?

Arvatavasti Heidrichi pealekäimisel läks aabits ometi viivitamata trükki, kuid pikendusmärgina kasutati seal ümberkeeratud *h*-tähte.[53] Adrian Virginius teravmeelitses selle üle kirjas Forseliusele: „Mitte vähem pole [korrektor Heidrich] hiljuti ümberpööratud *h*-ga end häbistanud, et kõik niihästi õpetatud kui ka õpetamata mehed, kellele seesinane raamat ainult kätte juhtub, nimetavad seda naerdes üheks purjus *h*-raamatuks ega näe selles midagi muud kui õelat jonni tõe vastu oponeerida." Virginius avaldas kahetsust, et Stahl, Saleman ja Göseken ehk vanad, kes asjast aru said, on surnud ning kõike otsustab Heidrich, kes mõhkugi ei taipa.[54] 1689. aastal ilmusid tallinnakeelsed kooliraamatud (nn väike käsiraamat) juba pikendus-*ḥ*-ga ja seda trükitüüpi kasutas Brendeken veel 1697. aastal. Vahelmise kirjaviisi lõppu Eestimaal kuulutas 1699. aastal Tallinnas trükitud „Kässi-Ramat" (ER 2000: nr 76, 83), mis oli juba Forseliuse kirjaviisis.

(Järgneb)

[50] Chr. Brendeken J. H. Gerthile ja Eestimaa konsistooriumile, esitatud 6. VII 1688 (PK 2003: 189–191).

[51] J. E. Bender Chr. Brendekenile 3. VII 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 372, l 206–206 p). Autor tänab Kai Tafenaud, kes kirjale osutas ja Benderi käekirja lugeda aitas.

[52] J. E. Bender Eestimaa konsistooriumile 14. VII 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 736:2, l 24–24 p). Kirja on vigaselt transkribeerinud ja tõlkinud L. Aarma (1993b: 42–43; 1996b: 27–29), nimetades seda irdleheks arvatavasti kunagi eksisteerinud Benderi-Heidrichi aabitsa käsikirjast.

[53] *h*-tähe ümberkeeramise kohta andis konsistoorium piiskopile aru kirjas 16. III 1689 (PK 2000: 233–234).

[54] A. Virginius B. G. Forseliusele 28. VII 1688 (väljavõte: PK 2003: 202–203; kiri tervikuna: Wieselgren 1943: 120–124). Refereeritud lõik leidub tsitaadina Forseliuse kirjas piiskop Gerthile (1688). Väljendit *verkehrten h* on tõlgitud 'vassitud h' (Andresen 1991: 89; ER 2000: 108), mis moonutab asja olemust. Õigesti esitab seda J. Beyer (2008: 20).

Arhiivimaterjalid

EAA = Eesti Ajalooarhiiv, Tartu
f 1187 Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium
LVVA = Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (Läti Riiklik Ajalooarhiiv), Riia
f 4038 Riia Ajaloo- ja Muinsusuurimise Selts
RA = Riksarkivet (Rootsi Riigiarhiiv), Stockholm

Kirjandus ja publitseeritud allikad

A a r m a, Liivi 1993a. Kaks kanget sugulast. – Horisont, nr 4, lk 33–34.

A a r m a, Liivi 1993b. Kolme sajandi vanused eesti aabitsad. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused, nr 42/1, lk 31–47.

A a r m a, Liivi 1996a. Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 399–406.

A a r m a, Liivi 1996b. Varased eestikeelsed aabitsad aastaist 1694 ja 1698 Lundis ja nende säilinud järeltrükid Kopenhaagenis kui B. G. Forseliuse aabitsad. – Kooliraamatu arengust Eestis. Tartu: B. G. Forseliuse Selts, lk 24–29.

A a r m a, Liivi 2000. Vanimad eesti aabitsad. – B. G. Forseliuse aabitsad. Tartu: B. G. Forseliuse Selts, lk [5–18].

A a r m a, Liivi 2009. Hariduselu kuni 1918. aastani. – Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene II. Koost T. Pae, H. Sokk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 9–68.

A g r i c o l a 1543 = [Faksiimile] Michael Agricola, Abckiria. Näköispainos Mikael Agricolan ABCkirian eri painosten säilyneistä katkelmista. Toim A. Penttilä. [Helsinki:] Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1982.

A h r e n s 1845 = Eduard Ahrens, Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja. Rõhutu au jaluleseadmiseks. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koostanud ja toimetanud K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003, lk 25–73.

A h r e n s 1853 = Eduard Ahrens, Eesti keele Tallinna murde grammatika. Esimene osa: vormiõpetus. Teine osa: lauseõpetus. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003, lk 75–429.

A l t t o a, Villem 1971. Veel vanimatest eesti aabitsatest. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 598–603.

A l v r e, Paul 1983. B. G. Forseliuse aabitsate keelest. – Eesnimedest oskussõnadeni. Emakeele Seltsi aastaraamat 26/27 (1980/1981). Tallinn: Eesti Raamat, lk 46–51.

A n d r e s e n, Lembit 1983. Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 489–502.

A n d r e s e n, Lembit 1991. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Tallinn: Eesti Raamat.

A n d r e s e n, Lembit 1993. Eesti Aabits reformatsioonist iseseisvusajani. Tallinn: Koolibri.

A n d r e s e n, Lembit 2004. Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Lembit Andresen 75. Koost V. Paatsi. Tallinn: TPÜ Kirjastus, lk 62–83.

A n d r e s e n, Lembit 2009. Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. – Lembit Andresen, Algust otsimas. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 306–326.

A n n u s, Endel 1989. Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 558–560.

A r i s t e, Paul 1939. Eesti keele hääldamine. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

A u r i v i l l i u s, Ericus 1884. Grammaticæ svecanæ specimen. Utg. af Gustav Stjernström. Uppsala.

B. G. Forseliuse aabitsad. Tartu: B. G. Forseliuse Selts, 2000 [Faksiimile; pagineerimata, lk-de järjekord vale].

B e y e r, Jürgen 2008. *H* as in Jerne. – Den otidsenlige Urban Hiärne. Föredrag från det internationella Hiärne-symposiet i Saadjärve, 31. augusti–4. september 2005. Red. S. Ö. Ohlsson, S. Tomingas-Joandi. Tartu: Nordistica Tartuensia, lk 15–24.

B l u m e, Christoph 1662. Vohr-Rede an den Wohl-affectionirten Lehser. – MATTHÆI JUDICIS kleines Corpus Doctrinæ. Reval: In Verlegung des Autoris, lk BIIIv–CIr.

C o l u m b u s, Samuel 1935. Mål-roo eller roo-mål. Utg. av B. Hesselman. Stockholm: Geber.

CV Verginii 1858 = Curriculum vitae Adriani Verginii Pastoris in Odenpee descriptum Dörpati ao. 1706. 9. Apr. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Bd. IX. Riga: Frantzen, lk 118–125.

ER 2000 = Eestikeelne raamat 1525–1850. Toim E. Annus. Tallinn: Eesti TA Kirjastus.

F o r s e l i u s, Bengt Gottfried [1678]. An die hinterbliebene Frau Wittibe. – Klag- und Trost-Gedicht.... Herrn Andreæ Forselii.... Anno 1678. am 21. Februarij, zu lezten Ehren schuldigst auffgesetzt.... Reval: Christoff Brendeken, lk IIv–IVr.

F o r s e l i u s, Bengt Gottfried 2002. An die hinterbliebene Frau Wittibe. Andreas Forseliuse mahajäänud lesele. Tlk A. Kaalep. – Forseliuse Sõnumid, nr 9, lk 40–44.

F r a n k l i n, Benjamin 1987. Writings.... New York: Literary Classics of the United States.

G a r d t, Andreas 1999. Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland. Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Berlin: de Gruyter.

G u t s l a f f 1648 = [Faksiimile ja tõlge] Johannes Gutslaff, Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam / Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Koostanud ja tõlkinud M. Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool, 1998.

G u t s l e f f 1732 = Eberhard Gutsleff, Vorrede. Eessõna. – [Faksiimile ja tõlge] [Anton Thor Helle,] Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõna kirjutanud A. Kilgi ja K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006, lk 13–A36a.

G ö s e k e n 1660 = [Faksiimile] Heinrich Göseken, Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von A.-L. Värri Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.

H e l k, Vello 1992. Lisaandmeid perekond Hornungi kohta. – Tulimuld, nr 1, lk 51–53.

H i ä r n e 1717 = [Faksiimile] [Urban Hiärne,] Orthographia svecana, eller Den retta swenska bookstafweringen stelt i ett samtal emellan Neophilum och Eustathium. – Stig Örjan Ohlsson, Urban Hiärne and Cartesian phonetics. Lund: Ambla, 1997, lk 1–60.

H o p p i u s 1715 = Christian Hoppius, Arm ja rahu Jumalast.... – [Faksiimile] Uus Testament 1715. Eessõna tlk T. Paul. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2004 (pagineerimata).

H o r n u n g 1693 = [Faksiimile] Johann Hornung, Grammatica Esthonica, brevi, perspicuâ tamem methodo ad dialectum Revaliensem. Eingeleitet und herausgegeben von Harald Haarmann. Unveränderter Nachdurck der Ausgabe Riga 1693. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.

H u n d t, Markus 2000. „Spracharbeit" im 17. Jahrhundert. Studien zu Georg Philipp Harsdörffer, Justus Georg Schottelius und Christian Gueintz. Berlin–New York: de Gruyter.

I c k e l s a m e r 1527 = [Faksiimile] Valentin Ickelsamer, [a] Die rechte weis auf kürtzist lesen zu lernen. [b] Ain Teütsche Grammatica. Hrsg. von K. Pohl. Stuttgart: Klett, 1971.

J e n s e n, Hans 1969. Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften.

K a s k, Arnold 1958. Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

K a s k, Arnold 1967. Eesti keele ajalooline grammatika I. Häälikulugu. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

K a s k, Arnold 1970. Eesti kirjakeele ajaloost I–II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

K i n g i s e p p, Valve-Liivi 2000. B. G. Forseliuse ortograafiauuendusest. – Forseliuse Sõnumid, nr 7, lk 3–8.

L'E s t r a n g e T u r n e r, Gerard 1980. Essays on the History of the Microscope. Oxford: Senecio Publishing Co.

L a a n e k a s k, Heli 2004. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

L a n c e l o t, Claude, A r n o u l d, Antoine 1810. Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal.... Paris: Bossange et Masson.

L e p a j õ e, Marju 1998. Johannes Gutslaffi „Grammatilised vaatlused". – Johannes Gutslaff, Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam / Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Koostanud ja tõlkinud M. Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 285–316.

L i p p, Martin 1895. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. I. Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni. Jurjev: Laakmann.

M a s i n g, Uku 1970. Ühest C. Brendekeni registrimata trükisest. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 737–742.

M c L e l l a n d, Nicola 2006. Letters, Sounds and Shapes. Reflections on the Sounds of German in Early Modern Linguistic Awareness. – Transactions of the Philological Society, Vol. 104:2, lk 229–258.

O i s s a r, Edgar 1969. Vanimatest eesti aabitsatest. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 129–139.

O i s s a r, Edgar 1971. Eesti aabitsa arengulugu. Tallinn (käsikiri TLÜ Akadeemilise Raamatukogu Baltika kogus).

P e e b o, Jaak 2001. Wastse Testamendi lugu. [Tallinn:] Eesti Keele Sihtasutus.

PK 2003 = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. Koost L. Pahtma, K. Tafenau. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

P õ l d v e e, Aivar 1989. Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 552–557, nr 10, lk 604–611.

Põldvee, Aivar 1992. Märkusi L. Andreseni raamatu ja B. G. Forseliuse asjus. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 439–443.

Põldvee, Aivar 2006a. Konstrueeritud Forselius. Kroonikast Kalevipojani ja edasi. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 9–51.

Põldvee, Aivar 2008. „Lihtsate eestlaste ebausukombed" ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Ajalookirjutaja aeg. Koost P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 141–227.

Põldvee, Aivar 2009a. Eesti „tähesõja" taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 642–667.

Põldvee, Aivar 2009b. Rektor ja pastor Johannes Forselius. Märkmeid eluloost, argielust ja pedagoogikast. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III. Koost E. Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 231–279.

Reiman, Villem 1895. Bengt Gottfried Forselius. – Eesti Üliõpilaste Seltsi Album III. Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts.

Saareste, Albert 1929a. B. G. Forselius'e keelereformide käsitlemine Eestimaa konsistooriumis a. 1687. – Eesti Keel, nr 3–4, lk 80–85.

S[aares]-te, A[lbert] 1929b. Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleiudest. – Eesti Keel, nr 3–4, lk 57–69.

Saareste, Albert, Cederberg, Arno Rafael 1925–1931. Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XVI.) Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi Kirjastus.

Salu, Herbert 1949. Romantiline Hornung. – Virittäjä, nr 1–2, lk 90–117.

Schottelius, Justus Georg 1641. Justi-Georgii Schottelii Einbeccensis, Teutsche Sprachkunst.... Braunschweig: Gruber.

Schottelius, Justus Georg 1663. Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HaubtSprache.... Braunschweig: Zilliger.

Stahl 1637 = [Faksiimile] Heinrich Stahl, Anführung zu der Estnischen Sprach. Brampton: Maarjamaa; Tartu: Johannes Esto Ühing, 2000.

Suetonius 2009 = Gaius Suetonius Tranquillus, Keisrite elulood. Tlk M.-K. Lotman, K. Tafenau. [Tallinn:] Tänapäev.

Tering, Arvo 1981. Uut Bengt Gottfried Forseliuse õpingute kohta. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 681–683.

Tering, Arvo 1996. Descartes ja tema ideede jõudmine Baltimaile 17. sajandil ja 18. sajandi algul. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu.

Tering, Arvo 2006. Heliotsentrilisest maailmasüsteemist ja selle retseptsioonist Baltimail 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II. Koost E. Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 151–199.

Tering, Arvo 2008. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Thor Helle 1732 = [Faksiimile ja tõlge] [Anton Thor Helle,] Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõna kirjutanud A. Kilgi, K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006.

Treumann, Hans 1970. Adolph Simoni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistselle. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 528–542.

Vestring, Salomo Heinrich 1998. Lexicon Esthonico Germanicum. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Vihonen, Sakari 1978. Suomen kielen oppikirja 1600-luvulla. Kieliopillinen ajattelu 1600-luvun suomen kielen oppikirjoissa. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Virginius 1691 = Osmo Ikola, Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe. [Adrian Virginius,] Vorrede. Christlicher und geneigter Leser. – Sananjalka 1983, nr 25, lk 134–142.

Wastne Testament 1686. [Faksiimile]. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2001.

Westling, Gustaf Oskar Fredrik 1892. Förarbetena till den estniska öfversättningen af Nya Testamentet 1715. Kyrkohistorisk studie. Sundsvall.

Wieselgren, Greta 1943. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. Lund: Gleerup [Äratrükk: Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 1942].